

ЧИТАЛИЩАТА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО – МЕЖДУ ОПИТА НА ДРУГИТЕ И БЪЛГАРСКАТА СПЕЦИФИКА*

С. Ненова

Ненова С. Читалищата през Възраждането – между опита на другите и българската специфика. Настоящото изследване представя българските читалища през периода на Възраждането, като проследява предпоставките за тяхната поява в общеевропейски и в български контекст. Механизмът на основаване, начинът на функциониране, специфичният автономен модел на самоуправление, комплексните форми на работа и локалният характер на читалищата са разгледани през призмата на релацията културно-просветна институция – селищна общност.

Ключови думи: читалища; Възраждане; селищни общности; автономен модел на самоуправление; комплексни форми на работа.

Ненова С. Читалищете в епоха Възрождения – между опитом «других» и българской спецификой. В центре исследования – болгарские читалища в период эпохи Возрождения. В начале текста представлены условия их появления в общеевропейском и в собственном болгарском контексте. Далее рассмотрены механизм основания, принцип действия, специфическая автономная модель самоуправления, комплексные формы работы и локальный характер читалищ в специфике взаимоотношения культурно-просветительская институция – общность поселения.

Ключевые слова: читалищете; Возрождение; общность поселения; автономная модель самоуправления; комплексные формы работы.

Nenova S. The Chitaliste during the Nation Building Period – between the experience of the Others and the Bulgarian specificity. The study presents the *chitalishte* institution during the Bulgarian Nation Building Period. The main focus is the establishment of the cultural-educational association following the prerequisites for their appearance in European and Bulgarian contexts. At the same time the connections between the institution and the local communities have been traced by examining the mechanism of the establishment of the different *chitalishtes*, as well as of the analysis of the ways of functioning of the institution and of its specific autonomous model of self-government and complex forms of activity.

Keywords: *chitaliste*; Nation Building Period; local communities; autonomous model of self-government; complex forms of activity.

Изследователската цел на настоящия текст е да очертае общата картина на условията за появата и на специфичните белези на българските читалища (локален характер, комплексни функции, автономна/общностна форма на самоуправление), като подхожда със специално внимание както към общеевропейския и собствено българския контекст, така и към микросредата на селищните общности, в границите на които културно-просветната институция се установява и развива.

Условия за появата или духът на времето

Причините за появата на възрожденския феномен „читалище“ са многопластови и могат да бъдат потърсени в ред разнородни по своя характер и съдържание процеси и взаимовлияния, протичащи в предходните десетилетия, във вече случили се преобразувания в обществото като цяло и в полето на обособяващите се български общности по места. През цялата първа половина на XIX век повишаването на мобилността на населението и засилената миграция на голяма част от него към градовете, секуларизацията на образованието, цялостното укрепване на търговията и занаятите, разширяването на търговския обмен вътре в пределите на Османската империя и отварянето на пазарите за международни търговски връзки, формирането на нови обществени отношения и увеличаването на обсега

* Настоящото изследване е в рамките на проекта „Опазване на културното наследство – анализи, документи, практики“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“.

и типа на комуникациите между хората, все по-отчетливото диференциране на отделните сфери и разслояването на обществото довеждат до окончателното формиране на българския възрожденски град. Засилването на неговите функции като основен административен, стопански, социален, културен център довежда до установяването на нов тип социокултурни условия, които се развиват в големите градове (Русе, Лом, Свищов, Шумен, Сливен), а и в бързо замогващите се малки подбалкански градчета. В тях голяма част от българското население започва доста отчетливо да се разграничава и обособява, да се самоопределя по етнически белег, по равнище на образование и по професионален признак.

Представителите на добиващата все по-конкретни измерения българска интелигенция (учители, книжовници, общественици) и занаятчийско-търговската прослойка (еснафи, едри търговци и предприемачи, калфи, чираци) носят напълно различни от доминиращите до този момент разбирания за света и неговия ред, който вече не е зависим от сезони и годишни времена и не е затворен в цикличната повторимост на времето, не се подчинява единствено на регламентирания в устната традиция и предавани от поколение на поколение обичайни норми и семейно-родствени връзки. През 30-те и 40-те години на XIX век една значителна част от българите споделят общата представа за свят, построена върху типологично различни взаимоотношения между хората, който надхвърля границите на традиционното живеене и си служи с такъв тип разбиране за времето и пространството, че прави възможна представата за принадлежност към една надлокална, съобразена с идеите на новото време, обединена около необходимостта от модернизация и от представата за национална консолидация общност.

Основните характеристики, които отличават изменящата се градска среда и нейните представители, са видими в промените в бита, в нормите на поведение, в цялостния ритъм на живот (всекидневие – празничност, работа – свободно време), в развиващото се съзнание за „ние“ и „другите“, в преноса и асимилирането на съществуващи, но останали задълго извън преобладаващата реалност културни стандарти и форми на социално общуване, които схващаните като „по-напреднали“ чужди общества вече са създали. Масовизирането на грамотността и на книжовната култура, набиращите скорост светско образование и печатна продукция (периодика, книжнина, учебна литература), възрожденският устрем за усукано приобщаване на българите към европейската образованост, култура, стил на живот, държавно-политическо устройство и пр. са обвързани с активизирането на модернизационни и просветителски процеси и оставят своя отпечатък върху цялата първа половина на столетието. Оформящата се нова, градска публична култура започва да се разчита като независима от схващаната вече като предходна „стара“, „селска“ култура, въпреки че градската среда не се откъсва изведнъж и напълно от нея. В българската фолклористика се приема, че през средата на XIX век значителна част от населението не само в селата, а и в градовете, все още съществува съобразно закономерностите на своята синкретична традиционна среда и задоволява своите основни потребности във фолклора¹. Въпреки това, с присъщия за възрожденския град отворен характер той се оказва в състояние и реално поема в себе си онази специфична „множественост“ на светове, която допуска съжителство на традиционно и модерно, на старо и ново, на селско и градско.

Примерът на другите и собственият опит

Първите три читалища споделят общи черти, въпреки че възникват независимо едно от друго в градовете Лом („Постоянство“, 23 април), Свищов („Три Светители“ на 30 май) и Шумен през 1856 г. („Архангел Михаил“, май или юни). Както при избистрянето на идейната конструкция, така и при реалното създаване на читалищата, няма случай, в който техните основатели и дейци да не акцентират върху опита на другите, върху стремежа за изравняване, за привнасяне и за следване на техния чужд, но доказал своята функционалност пример. В българските читалища личат преки влияния на вече развилите се в славянския свят матици (словенска, сръбска, чешка, хърватска и пр.), на съществуващите в Русия културни, научни, просветни и пр. дружества, на предлагащите ги по време организации с културно-просветен характер на Балканите (сръбска *čitaónica*, гръцки *σπλογγή*), както и на широко разпространения в Западна Европа граждански модел на немските читателски общества, на френските литературни салони и подписни книжарници, на английските обществени библиотеки².

Читалищата са до голяма степен обвързани и с вече появилите се в някои български градове читални към класните училища – общи стаи, читалища, книгохранителници³. Те се появяват в края на 40-те години на XIX век и първоначалното им предназначение е да подпомагат учебния процес, да обслужват учениците, учителите и успешно завършилите образованието си, но много скоро започват да служат като читалня, отворена за всички възрастови и социални групи. За най-ранни се приемат създадените към тревненското училище „обща стая“ (1847 г.) и „читалището“ към ломското (1848 г.). Те се схващат в историографията като ранни наченки на читалищната институция, за което се търсят лингвистични основания и се подчертава пълното номинативно съвпадение в някои от случаите. Изградени по словообразователните закони на българския език, думите, обозначаващи тези първи читални, отправят към значението на своеобразно хранилище на книги, но и на общо споделено (в дискурса на Възраждането принадлежащо *на* и предназначено *за* всички) пространство, предназначено за услуги, свързани с четенето. Въпреки безусловната близост (функционална, лексикална) между тях, съществуващите до появата на първите читалища форми все още не са читалища. Те предлагат на населението значително по-тесен обем дейности, не притежават „комплексен характер и многостранна дейност, която да надхвърля читалнята и обществената библиотека“⁴, нямат ясна и писмено фиксирана система на управление, членски състав и ръководни структури, не водят собствена вътрешна документация, имат сравнително слабо разпространение, краткотраен живот и ниска степен на възприемане от селищните общности, тяхната активност и съществуването им зависят най-често от усилията на една личност, обикновено на местния даскал⁵.

При изясняването на онези влияния, които допринасят за възникването на читалищата, не бива да се пренебрегва и опитът на вече съществуващи в средата на българските общности институции като общините, училището и училищните настоятелства, черквата и черковните настоятелства, еснафските сдружения. Те отдавна са поели функции в институционалното осигуряване на обособяващите се сфери съответно на административното управление, образованието, религията, стоковото производство. Заедно с тях, читалищата, които още с появата си запълват нишата на липсващия културно-просветен сектор, се разполагат в специфичната скала от институции, които съдействат за изграждането на една все още имагинерна, но стремаща се към своята национална легитимност политическа държава.

Въпреки ситуативното пренасяне на западноевропейския пример, както и на този на Русия, на Балканите и на славянския свят, което превръща читалищата в неразделна част от общоевропейските процеси, и въпреки безспорното влияние на вече налични, наложили се и изцяло интегрирани в социокултурния контекст на българските градове институции за местно самоуправление в отделните сфери, читалищата се появяват като една напълно нова структура, която поема самостоятелен сектор, придобива собствени характеристики, има своя специфична линия на развитие и се разполага по определен, отличителен за нея начин в полето на селищните общности.

Общностен модел на самоуправление, локален характер и комплексни форми на работа

Самата поява на читалищата, цялата процедура по тяхното учредяване и вложеният принцип на функциониране са съпроводени с ясното съзнание на основатели и дейци, а и на селищните общности, които пряко участват в процеса, че се създава качествено нова, напълно самостоятелна спрямо съществуващите до момента културно-просветна институция. За разлика от предхождащите ги читални, читалищата не са спорадична проява на определени групи от населението в лицето на местните учители и на учениците от по-горните класове. В учредителните протоколи, в достигналата документация от онези времена, в публикациите в периодичния печат се откроява изключително разнородната по своя състав група на читалищните учредители, дарители и членове – в нейния център стои комплексната фигура на възрожденския културен деец (учител, книжовник, дописник, журналист, общественик, творец) и на представителите на заможните търговски и занаятчийски фамилии в съответното селище. В повечето случаи това са местните първенци, които са и членове на местната община и на училищното настоятелство, църковни епитропи, представители на българското население във вилаетския съд, инициатори и спомоществователи на разнообразни културно-просветни начинания и пр. За разглеждания

период без преувеличение може да се добави, че почти няма личности от тогавашния стопански, политически и интелектуален елит, които да не се свързват с появата и развитието на читалищната институция, да не влагат усилия, средства и труд в нея и да не насочват своето внимание към ресурсите, които тя може да предостави в актуалните национално-конструктивни, модернизационни и просветителски процеси.

Ако бъдат разгледани в концептуалната рамка на Антъни Смит, читалищата визуализират т.нар. „вертикален“ модел в неговата бинарна класификация, където ходът на национално формиране е само косвено повлиян от бюрократичната държава⁶. В българските условия, поради отсъствието на самостоятелна политическа система, оформящият се елит достига до разбирането за образованието и културата като самостоятелни сфери и започва напълно целенасочено да изменя тяхното управление в специализирани институции. Що се отнася до българския случай, когато европейското и другостта отдавна са започнали да заемат своето място в променящото се патриархално съзнание на българина, а културата по сполучливото определение на Юрий Лотман все повече започва да прилича на мозайка, на сбор от феномени, развиващи се по свои принципи и следващи собствени закони⁷, се осъзнава необходимостта от локално обособена структура, която да съдейства за масовизирането на образованието, да осигурява изграждането на нова, модерна публична среда, и от споделянето на национална по своя характер култура. Оказва се, че установяването на читалищата е изцяло нов момент не толкова с въвежданите от тях явления, които отдавна навлизат в българските общности по много канали и механизми, колкото с институционалното осмисляне на този процес. Тук обаче се откроява важна особеност на българските читалища, която произтича едновременно от историческата конкретика на региона и от собствената специфика на българската среда. Тя ги отграничава от развитите се в другите по-близки и по-далечни общества сходни организации – поради липсата на регулярно провеждана държавна политика, която да осигурява институционално отделните сфери на образование, култура, наука и пр. в населените места, и поради все още недиференцирания им характер, те по необходимост се съсредоточават в отговорността и наличните ресурси на селищните общности и в единното пространство на комплексния културно-просветен център.

Друг важен белег, който непременно трябва да се посочи тук, е, че читалищата възникват като интенция на оформящия се български елит, чиито представители съзнателно насочват функциите на нововъзникващата институция към модернизиране, просвещаване и национално консолидиране на селищните общности първоначално в градовете, а много скоро и в селата. Въпреки „водещата“ роля на отделни, обособяващи се интелектуални, стопански и пр. групи обаче, в целия алгоритъм на учредяване и в следвания без отклонения институционален модел на читалищата личи стремеж да се катализира и насърчава собствената енергия на българските общности в тяхната цялост, които трябва да бъдат включени в управлението на своята интензивно изменяща се социокултурна среда. Това в основни линии проличава в практическото функциониране на читалищата, което е резултат единствено от водещото съ-участие, волята, ангажимента на локалните селищни групи.

Създаването на читалище във всички случаи следва типологично единен принцип и е съпроводено с продължителен период на предварителна подготовка, с обсъждане на идеята в публични разговори, с провеждане на срещи из обществените средища – по чаршията, в кафенето, в училището, с провеждане на подписка сред цялото население, със събиране на начален капитал⁸. Ако се съди по запазените документи, основаването на читалище се случва обикновено на значими религиозни празници от православния календар, най-често на храмовия празник на черквата в съответното селище. Във формалния акт се следват ясни организационни правила и конкретна последователност – свикване на учредително събрание, изработване на протокол с имената на основателите и с размера на постъпилите дарения, приемане на писмено фиксиран правилник (Устав, Наред), събиране на членски внос, избор на Настоятелство, осигуряване на помещение (поради липса на подходящи сгради читалищата се настаняват в някоя стая към училището, в килии на църкви, в обособени помещения към дюкяни или в безвъзмездно предоставени за целта частни домове), уреждане на библиотека и на първите дейности. Наред с административните детайли реалните действия по институционализацията на всяко читалище задължително се съпътстват с оповестяване в периодичния печат, с оформяне на легитимиращи институцията символи – изработване на печат и определяне на условно собствено име⁹.

Читалищата се установяват в средата на селищните общности като институция, която следва принципите на автономията и общностното самоуправление. В тях водещи са правилата за изборност, отчетност, вътрешен самоконтрол. Съгласно нормативните документи от онова време читалищата представляват членски организации, в които всички членове са равни помежду си, въпреки че се разграничават според размера на предоставяните от тях средства, според степента на участие в дейностите и във вътрешния организационен ред (членове – основатели, действителни, почетни). Още през Възраждането се оформя и една специална група членове – това са хора, които поради финансови затруднения не заплащат членски внос, но поемайки ангажмента да се грижат безвъзмездно за имуществото му или да подпомагат с доброволен труд дейностите му, получават пълни права на членство. Това в основни линии означава, че читалищата представляват своеобразно обединение на общностите – всички решения, касаещи финансовата издръжка и извършваните дейности, се вземат с мнозинство от Общото събрание, което обединява всички читалищни членове, т.е. представители на местната общност. В избраното от него Настоятелство (състои се от председател и членове) на практика цялата читалищна общност излъчва свои представители, като им делегира ръководни функции, а те поемат отговорността да развиват организацията и да осигуряват разгръщането на нейната възприета от всички членове културно-просветна мисия. Цялата динамика в създаването и във функционирането на читалищата не е резултат от стратегия на централизирана държавна система, която се стреми да осигури институционално провеждането на своята политика съобразно териториалното разпределение на населението си, а е местно представена инициатива, следствие от осъзнатите потребности и от активността на локалните селищни групи по места.

В целия специфичен модел на читалищната институция основни са не установените в рамките на семейството, рода, махалата, селището връзки, а базираните на гражданското единение отношения между хората, не нормите на устно предаваните обичаи и обичайното право, а тези на социалното равенство, на писмено фиксираните правила, на изборните процедури и на стриктно водената документация. Чрез читалищата се въвежда представата за нов тип институционално поведение и социална реализация на отделната личност, чрез тях българинът навлиза в света на общуването на равностойни помежду си граждани, където всеки, без ограничения, получава правото да ползва услугите, предоставяни от институцията, и да участва в нейното вътрешно управление. Дарения и завещания, членски внос, доброволен труд, безвъзмездно включване в дейностите, предоставяне на частни помещения за ползване и пр. са възможните начини отделните хора да дадат своята лепта за читалищата, да подпомогнат тяхната издръжка и материално укрепване и по този начин да станат част от институционалния им живот.

Това не е случайност, като се има предвид, че в условията на все още аморфното българско общество, лишено от собствена държавност, локално организирани читалища са разбирани и като средство за формиране на гражданския дух и за изграждане на частната инициатива у българина. Те се възприемат като удобно поле за придобиване не само на системни знания, но и на компетенции, свързани с политическото устройство и със съзиждането на държавността. В автономния вътрешен ред на читалищата се сменя институционалният модел на гражданската организация, където обособяващите се до този момент по родов, професионален, териториален, възрастов белег общности започват да се реорганизират по нов начин – като осъзнали себе си граждани и българи, които чрез механизмите на локалното сдружаване започват да споделят общ суверенитет и отговорност по отношение на собствената си социокултурна среда. Това дава основание на всички читалищни основатели и дейци през разглеждания период, а и на тези след тях, да възприемат читалищата като своеобразни клубове на гражданственост, които не само въвеждат идеята за националното, но и предлагат механизъм за осъществяването му. Според думите на Христо Данов те „имат да изпълняват двойна цел: едната, да занимават непрестанно умът на публиката ни с полезни предмети, а другата, да навикнем нашия народ на обществен живот“¹⁰.

Тук не бива да се подминава и обстоятелството, че през Възраждането читалищата сами по себе си започват да се осмислят като маркер за изграждащата се мрежа от идентичности както на отделната личност (участието в ръководството и дейностите, както и членството в читалище усилва индивидуалния престиж и придава висок авторитет в обществото), така и на българските общности в тяхната цялост. За последното говорят ис-

ториографските данни, според които читалищата „се превръщат в белег за добре устроен обществен живот, за икономическо благосъстояние и културно развитие на населението, което придобива формата на „надпревара“, на съревнование всяко селище да поддържа такава структура“¹¹. Въпреки сравнително равномерното им разпределение обаче (както в градовете, така и в селата), те имат различна степен на възприемане и проявяват преди всичко локална специфика в комплекса от поддържани дейности. Появата на самите читалища, както и установяването, поддържането, добавянето, отмирането на една или друга от техните характерни форми на работа следват преди всичко собствените вътрешни темпове на развитие в съответното селище (икономическо, социално, културно и пр.) и проявените собствени потребности на населението в тях. За конкретните измерения на релацията институция – общност през Възраждането данни предоставя богатият фонд от достигнали до нас историографски свидетелства, в които ясно проличават локалните различия в съдържанието на развиваните културно-просветни форми, както и немалкото случаи на читалища с неравномерна траектория на развитие, насечена от моменти на заглъхвания и разцвет на дейностите, които са резултат от индиферентност към тях вътре в общността, от липсата на достатъчно мотивирани дейци и пр.

Повечето от читалищните дейности водят своето начало в отминалите десетилетия, а някои от тях вече са се превърнали в траен елемент от социокултурния контекст на доста български селища. С появата на читалището обаче те, както и въвежданите напълно нови форми, се съсредоточават и институционализират в неговото комплексно съдържание. Масовата грамотност, книжнината и активизирането на най-широк кръг от хора с четене намират израз в номинативен (лексемата „читалище“ е еднокоренна с чета, читател, читалня) и в символен план. Към последното отпращат разнообразни визуални елементи като печатите например – разтворената за прочитане книга е сред най-масово разпространените символи в първите от тях, а и на всички след това¹². Нито етимологичното съдържание на думата, нито визуалните средства за легитимация обаче успяват да поберат реалната полифункционалност на новата институция. Подобно на първите читални, основната активност на читалищата също е насочена главно към поддържане на книжовен фонд, но тук е съвсем отчетлив стремежът за институционализация на тази дейност: личи стремеж за оформяне и поддържане на общодостъпна публична библиотека, за набавяне на възможно най-голям обем от издаваната книжнина и периодичен печат. Повечето от библиотеките на читалищата в по-развитите градове са създадени чрез присъединяването на вече съществуващи фондове на местни училища и църкви, чрез спомоществателство с финансови средства и с абонаменти, предоставяни от частни лица (включително богати българи емигранти и заможни чужденци) и от различни организации. Свищовското читалище, например, получава от Сръбското книжовно общество и от Руското императорско генерално консулство в Русе общо около 200 тома литература¹³.

Често срещано явление в градовете през разглеждания период е и дарителството на частни колекции. То е израз на едно ново светоусещане, в което се оглежда стремежът на тогавашното поколение интелектуалци да „вляят“ своите лични сбирки в публичното пространство и да „отворят“ пътя за тяхното ползване от възможно най-голям брой хора. Емануил Васкидович, един от основателите на свищовското читалище, дарява на неговата библиотека 800 тома, сред които редки старопечатни издания, ръкописи и книги „от разни класически писатели Елински, Гръцки, Славянски, Сръбски и на разни други езици“¹⁴. От библиотеката на П. Р. Славейков се ползват „всички любители в Трявна“, Кръстю С. Пишурка отстъпва част от домашната си библиотека на ломското читалище, д-р Иван Селимински – на сливенското¹⁵. В резултат от множеството дарителски инициативи доста от книжовните фондове на градските читалища още в началото на своето съществуване се превръщат в хранилища на внушителна по обем и съдържание литература. Наред с най-предпочитаното от читателската аудитория четиво – българска и чужда периодика, в някои градски читалища постъпва и се съхранява голяма част от излизащата през периода книжнина, но също така и множество ценни и редки издания.

Чрез поддържаните колективни читателски практики читалищата реално продължават просветителската линия, която води своето начало от публичните градски средища и от първите читални. Новата културно-просветна институция наследява и поема съдържанието на едно поле, което вече съществува в селищната среда, но го обособява, специализира

и обогатява. Колективните читателски практики вече се реализират не само и не единствено в изключително популярните в началото на века домашни събирания, където грамотните членове на семейството, най-често бащата, някои от синовете или внуците, четат на глас пред съседни, роднини, приятелски кръг в дългите зимни вечери¹⁶ и/или в спонтанни и неформални събирания на публични места с цел запознаване с пресата и с популярната книжнина (кръчми, кафенета, чаршии и дюкяни), а в специално предназначена за целта институция. В нея разгръщат своя потенциал относително нови, но също толкова комуникативни форми като сказките, беседите, свободно протичащите разговори и дискусии по различни теми, неделните училища за възрастни и неграмотни. Чрез тях културата на четенето „се отглежда“ вече много по-системно, става значително по-достъпна и масова и, в крайна сметка, изпълнява много по-успешно своите основни функции – трайно да измества погледа на българина към писменото слово, към рационалното знание и към една нова сетивност за заобикалящия го свят.

Именно чрез висококомуникативното съдържание и чрез устойчивото присъствие на своите разнообразни просветителски форми читалищата се превръщат в активно обживявани публични средища, които бавно, но неотклонно отвеждат притегателните в своята устна традиционна култура български общности към тяхното ново състояние на пълноценна читателска аудитория. Не на последно място, читалищата изпълняват ролята на задвижващ механизъм за превръщането на „смирена и индиферентна публика, мълчаливо слушаща няколкото грамотни и способни да боравят с текста „авторитети“, в самоуверени коментатори и съдници за отдалечените събития и територии“¹⁷. В читалищните форми протича всекидневно общуване, маркирано със знаците на споделеното усещане за близост и взаимопомощ между хората, и се изгражда чувството за принадлежност към една надлокална, национална общност.

Пример за това са спомените на Никола Обретенов, според които през 70-те години на XIX век русенското читалище „Зора“ заема 3 стаи в помещение на главната улица, отстъпени за ползване от русенския чорбаджия Ангел Глаголиза. Вечер след работа и всеки празничен или неделен ден след литургия посетителите (относително заможни, с вкус към новото чорбаджии и общинари, търговци и учители) се събирали в откритото към читалището кафене, където се изнасяли сказки, четели се български книги и вестници и се превеждали на глас чужди издания: „Най-ревностен читател беше домакинът ни, чорбаджи Ангел Глаголиза. Щом надвечер се прибере вкъщи, ще дойде при нас в читалището и ще каже: „Момчета! Кой ще ми прочете и преведе от френски новините?“ и той сутринта рано, като събрал новините от Цариград и Европа, ще разправя в кафенето какво пишели Ендендансите, Белжите и Куриер д’Ораните“¹⁸.

Веднага след своята поява културно-просветните средища се превръщат в едно от местата, където новият гражданин открива разнообразни възможности за прекарване на „свободното от занимания време“. Феноменът „свободно време“ като пауза, като обособен от трудовия процес времеви отрязък, като отделено лично за себе си време е важен белег за (пре)осмислянето на зададения в традиционното общество ритъм, което е в съзвучие с новото време и е свързано с разделянето на жизнения цикъл на две независими цялости (работа – почивка, всекидневие – празничност)¹⁹. Прави впечатление, че „свободното време“ се появява в уставите на множество читалища, където обаче се дефинира не като време за забавление и отмора, а като „полезно усвоено време“: „Всеки празник членовете му (на софийското читалище „Цвят“, 1871 г. – *бел.авт.*) се стичали в него, за да научат нещо полезно, а не да се скитат в празност по кафенетата“²⁰.

През Възраждането в градовете читалището присъства като място, където градските жители усвояват своето свободно време с музика, литература, театър, новини, образование. Освен за масово (само)ограмотяване, за четене на книги и периодичен печат, за споделено дискутиране и размишление върху прочетеното, за слушане на сказки, за беседване по различни теми, читалището се схваща и като средище за светски празничен живот, наситен с качествено нови развлечения като посещение на театрални представления, на литературно-музикални вечеринки и утра, на изпълнения на певчески хорове и инструментални оркестри. За кратко време съдържанието на разнообразния читалищен живот се насища с цял ред публични културни прояви, които превръщат свободното време в празник, оформят и разпространяват сред гражданството усет и възприятия за навлизащата

отвън светска култура, а в много от случаите стимулират и усвояването на умения, свързани с нея. Придобили очертанията на социокултурен феномен още през Възраждането, инструменталните оркестри и певческите хорове, например, се възприемат като начин за възприемане и асимилиране на различни жанрове на музикалното изкуство, а включването в тях се осмисля като възможност гражданите да развиват своя индивидуален потенциал и творчески заложби.

Почти веднага след своята поява читалищата поемат водещи функции в организирането и на официалния празничен живот, който се развива успоредно с еснафските, чисто религиозните и традиционните празници. Превърнали се в неделим елемент от институционалната активност на читалищата, балове, патронни празници на самите читалища, тържествени чествания на национално споделени личности и събития, празници на книжовността и просветата, именно чрез локалния културен център се обживяват от българските общности като форми за общоселищно празнуване и стават част от бързо изменящите се в градовете, а и в доста села, нрави и начин на живот. За първи път тогава дюкянните затварят, а граждани и селяни с празнични дрехи участват не само в черковните служби, а и в честванията, организирани от читалищата в централните части на селищата. Тяхната патриотична окраска е типична за тях и представлява израз на формиращото се национално самочувствие на българина, тя е важен знак за отредената на читалищата роля в идентификационните процеси. През разглеждания период организираната от читалищата (а и от училищата) официална празничност се припознава като „представителна“ за българите, служи като средство местната българска общност да се (само)различи и (само)представи сред етническото, религиозното, културното многогласие на градската среда.

В началните етапи на своята поява, а и в целия ход на развитието си читалищата носят в основата си едно максимално широко като вместимост разбиране за масово просвещение, за което говори пълната палитра от развиваните от тях дейности – провежданите през разглеждания период благотворителни инициативи за подпомагане на издръжката на бедни ученици, финансова подкрепа за издателски дейности, осигуряване на материална и методическа подкрепа в областта на формалното и неформалното образование (училищната система и неделните училища за възрастни и неграмотни) на територията на съответното селище и прилежащия му регион (създаване на училища, изготвяне и уеднаквяване на учебни програми, набавяне на учебни пособия, осигуряване на помещения, назначаване на учители). Тази по своята същност просветителска тенденция кореспондира пряко с национално-конструктивните процеси и с усилията за самодефиниране на една „национално“ споделена, собствено „българска“ култура. В разглеждания период тя търси своите опорни точки в съизмерването с другите и в (само)определянето на себе си. С целия комплекс от специфични форми на работа читалищната институция има за задача да повежда локалните общности в общата мисловна рамка на националното, българското, където „въобразяването“ на нацията и на нейната хомогенна идентичност е възможно да се случи, а единната и самоосъзната общност да се (само)представи в културните си аспекти.

Самата представа за нацията и националното първоначално е новост за българите, тя не е базирана нито на реален личен опит, нито на приемственост в рамките на селищните общности, нито на каквито и да било отношения между хората. В сантиментално-трогателните сюжети на читалищните театрални представления, наситени с елементи от чуждата и от българската история, в темите на организираните беседи и сказки, където предмет на обсъждане стават въпроси, свързани с устройството на държавата и със славното минало на българската държавност, в колективните четения и в споделяното „размишление“ по наболелите политически въпроси от деня, в тържественото отбелязване на значими за националната идея дати и личности се оглежда просветеното „четене“ на миналото. Непрекъснато възлаганите през Възраждането събирателски задачи на читалищата, насочени към издирване на „живата старина“ и на артефакти от историческото минало на народа, носят като цяло заряд на актуалните към онзи период усилия за очертаване на политическата география на България, за представяне на културното единство на младата нация и за опазване на нейното културно-историческо наследство. Успоредно с раждането на интереса към фолклора например, в който оставят своя отпечатък навлизалите през втората четвърт на XIX век романтични идеи за културата на народа, читалищата се оказват един от първите институционални канали, чрез които образци от фолклорната култура

биват събирани, документирани, експонирани. Всички читалищни дейности от разглеждания период са много ясно ориентирани към подчертаване на българското, на значимото за националното единство и имат за задача да отправят към твърде отдалечения период отпреди времето на изгубената политическа държавност, да вербализират, да показват, да разказват и да разясняват миналото, да изграждат представа, знание и емоционална привързаност към неговата висока символна стойност.

В заключение би могло да се каже, че както комплексните функции на читалищата, така и специфичният им автономен модел отвеждат към полето на селищните общности и към напълно равнозначното през разглеждания период разбиране за читалищата едновременно като „своеобразни островчета на културата, мостове към Европа“, където се осъществява „преходът от традиционно към модерно общество“, но и като „средища на българщината“, където връзките с корените и с миналото се осмислят като особено значими²¹.

¹ Живков Т. Ив. Народ и песен (Проблеми на фолклорната песенна традиция). София: БАН, 1977. С. 33.

² Лазаров С. Основи на читалищното дело. Експериментален учебник за XI клас на Националното средно училище по култура. София: Комитет за култура, 1987. С. 5, 24.

³ Разсуханов Й. Предвестник на народните читалища // История на библиотеките в България от Средновековието до 40-те години на XIX век. Сборник статии. Съст. Мария Младенова, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2003. С. 89–90.

⁴ Сираков С. В кондиката пише. София, 1965. С. 44.

⁵ Кондарев Н., Сираков С., Чолов П. Народните читалища преди Освобождението. Т. 1. София: Отечествон фронт, 1972. С. 30–32, 44.

⁶ Смит А. Националната идентичност. София: Кралица Маб, 2000. С. 78–84.

⁷ Лотман Ю. Поетика. Типология на културата. София: Народна култура, 1990. С. 19.

⁸ Гаврилова Р., Даскалова К., Александров Х., Кирилов И., Чичек И., Лисичкова Е. Читалищата в България – минало, настояще и бъдеще. [Проект „Гражданско участие и развитие и ролята на читалищата“ на ПРООН в България и Министерството на културата]. София: Министерство на културата на Република България. 2000. С. 22.

⁹ Ненова С. Към условните собствени имена на читалищата в България // Български фолклор. 2014. № 1. С. 3–20.

¹⁰ Данов Хр. За тебе, мили, роде. [Избрани статии, спомени и писма на големия български възрожденец и просветител по случай 140 години от рождението му]. Пловдив: Христо Г. Данов, 1968. С. 196.

¹¹ Гаврилова Р., Даскалова К., Александров Х., Кирилов И., Чичек И., Лисичкова Е. Читалищата в България – минало, настояще и бъдеще. [Проект „Гражданско участие и развитие и ролята на читалищата“ на ПРООН в България и Министерството на културата]. София: Министерство на културата на Република България. 2000. С. 17.

¹² Леков Д. Литература, общество, култура. Литературно-социологически и литературно-исторически проблеми на Българското възраждане. Пловдив: Макрос 2000, 1996. С. 71.

¹³ Чемширов Б. Читалището преди Освобождението // Юбилеен сборник на читалището „Еленка и Кирил Д. Аврамови“ в град Свищов (1856–1931). Свищов: Издание на читалището, 1931. С. 56–57.

¹⁴ Учредителен протокол // Юбилеен сборник на читалището „Еленка и Кирил Д. Аврамови“ в гр. Свищов (1856–1931) / Ред. Б. Чемширов, Г. Христов. Свищов: Издание на читалището. 1931. С. 83.

¹⁵ Леков Д. Литература, общество, култура. Литературно-социологически и литературно-исторически проблеми на Българското възраждане. Пловдив: Макрос 2000, 1996. С. 53, 136–138.

¹⁶ Даскалова К. Грамотност, книжнина, читатели, четене в България на прехода към модерното време. София: Лик, 1999. С. 150–151.

¹⁷ Даскалова К. Грамотност, книжнина, читатели, четене в България на прехода към модерното време. София: Лик, 1999. С. 94, 144, 151–160.

¹⁸ Обретенков Н. Спомени за българските въстания. София: Отечествон фронт, 1970. С. 79.

¹⁹ Живков Т. Ив. Народ и песен (Проблеми на фолклорната песенна традиция). София: БАН, 1977. С. 47.

²⁰ Тризлицев И. Столетно огнище на просвета и култура // Юбилеен лист по случай 100-годишнината от основаването на Народно читалище „И. Н. Денкоглу“ – София (1867–1967). София, 15 декември 1967. С. 2.

²¹ Гаврилова Р., Даскалова К., Александров Х., Кирилов И., Чичек И., Лисичкова Е. Читалищата в България – минало, настояще и бъдеще. [Проект „Гражданско участие и развитие и ролята на читалищата“ на ПРООН в България и Министерството на културата]. София: Министерство на културата на Р България. 2000. С. 16, 21.